

УДК 811.21/22

DOI 10.24412/2413-2004-2023-1-95-102

АЗ ГУЗАШТАИ ДУРИ ЯК ВОЖАИ НОШИНОХТАИ АШЪОРИ РӮДАКӢ *Ҳасанзода Абдучамол Ашираф, д.и.филол., профессори МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров» (Хучанд, Тоҷикистон)*

ОБ ЭТИМОЛОГИИ ОДНОГО НЕЗНАКОМОГО СЛОВА В ТВОРЧЕСТВЕ РУДАКИ *Ҳасанзода Абдудҷамол Ашираф, д-р.филол.наук, профессор ГОУ “Худжандский государственный университет имени акад. Б.Ғафурова” (Худжанд, Таджикистан)*

ON THE ETYMOLOGY OF ONE UNFAMILIAR WORD IN RUDAKI'S CREATIONS *Hasanzoda Abdujamol Ashraf, Dr. of Philology, Professor of the SEI “Khujand State University named after acad. B. Gafurov” (Khujand, Tajikistan) E-MAIL: abdujamol58@mail.ru*

Як вожаи куҳани дар ашъори Рӯдакӣ ва баъзе адибони даврони асримиёнагӣ истифодаи шуда-афдум \ бoфдум таҳлил гардидааст. Дар натиҷаи муқоисаи гузаштаи дури афдум \ бoфдум бо шакли дар замони Рӯдакӣ маъмулаш хулоса шудааст, ки сарчашмаи калимаи мазкур *apatama*-и забони эронии бостон ба маънои «охири, ниҳой» буда, дар натиҷаи тағйироти сохтории дар забони порсӣ рухдода он ба гунаи афдум \ бoфдум бадал шудааст. Дар фарҳангномаҳои даврони асримиёнагиву муосир шаклҳои мухталифи афдум \ бoфдум дучор шуда, соҳибони чунин осор маънои онро гоҳ ба таври мухтасар ва гоҳ муфассал шарҳ додаанд. Зикр гардидааст, ки аз байни ҳафт шакли вожаи мавриди таҳлил, ки муаллифони лугатномаҳои куҳану муосир зикр намудаанд, гунаи афдум ба асли бостонии он *apatama* наздикӣ дошта, бо дигаргуниҳои ҷузъӣ дар осори ниёгон ба қор рафтааст.

Калидвожаҳо: эҷодиёти Рӯдакӣ, забони авестӣ, ҳолатҳои таҳлилии (флективӣ) ва таркибӣ (аналитикӣ)-и забон, таҳаввули забон, порсии бостону миёна, бoфдум, фарҳангномаҳои тафсирии қуруни вусто, забони форсӣ (тоҷикӣ)

Анализируется древнее слово - *афдум/бофдум*, встречающееся в творчестве Рудаки и других литераторов Средних веков. На основе сравнения древних форм слова *афдум/бофдум* с формой, распространенной в эпоху Рудаки, делается вывод, что источником данного лексического элемента является древнеиранское слово *apatama* в значении «последний, конечный», получившее форму *афдум/бофдум* в результате структурных изменений, произошедших в персидском языке. В средневековых и современных толковых словарях встречаются разные формы слова *афдум/бофдум*, иногда с кратким, а иногда с подробным толкованием. Отмечается, что из семи форм анализируемого слова, зафиксированных авторами средневековых и современных толковых словарей, наиболее близким к древней форме *apatama* является вариант *афдум*, встречающийся с незначительными изменениями в произведениях предков.

Ключевые слова: творчество Рудаки, авестийский язык, флективное и аналитическое состояние языка, эволюция языка, древнеперсидский и среднеперсидский языки, бoфдум, средневековые толковые словари, персидский (таджикский) язык

The article under consideration dwell on the issue beset with the analysis of an old word *afdum* \ *bofdum* used in Rudaki`s poetry and in some men-of-letters` creations belonging to the

medieval period. Adducing the result of the comparison of further past tense of *afdum* \ *bofdum* with its formal type in Rudaki's time, the author comes to the conclusion that its background was *apatama* in the ancient Iranian language and gave the following meanings "last, final", and as a result of structural changes in the Persian language it became like *afdum* \ *bofdum* form. It is underscored that various forms of *afdum* \ *bofdum* were found in the dictionaries appertaining to the medieval and modern epoch and the owners of such creations explained its meaning in brief form and in details occasionally. Proceeding from this assumption, the author of the article comes to the conclusion that among the seven forms of the lexicon in question those ones mentioned by the authors of ancient and modern dictionaries the form of *afdum* is close to its ancient origin – *apatama* and was resorted to with a partial change in our ancestors' creations.

Key words: Rudaki's work, Avestan language, analyzed (inflectional) and composite (analytical) state of the language, language evolution, Old Persian and Middle Persian language, *Bofdum*, medieval explanatory dictionaries, Persian (Tajik) language

Ашъори Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, воқеан, маҳзани беназири вожаву ифодаҳои ноб маҳсуб меёбад, зеро дар он захираҳои луғавии забони ниёгонамон ба таври аҳсант пойдор мондааст. Аз ҳамин теъдоди ками байтҳои то имрӯз бозмондаи шоир метавон дарк намуд, ки ашъораш маҳфуздорандаи садҳо аносири луғавиеанд, ки «умр»-и наздик ба духазорсола дар пушти сар дошта, бо гузашти айём ҳам аз лиҳози шакл, ҳам аз вачҳи маъно дучори таҳаввул шудаанд. Дар иртибот ба қорбурди чунин калимаҳо ёдовар шудан бамаврид аст, ки дар таърихи забони тоҷикӣ вобаста ба таҳаввулотӣ дар сохтори он руҳдода, яъне гузариши ин забон аз ҳолати таҳлилӣ (флективӣ) ба таркибӣ (аналитикӣ) қулли аносири луғавии собиқ сохтаву мураккаб (ҳатто бархе таркибу ибораҳо) ба гунаи нав соҳиб гардиданд, ки забоншиносон онҳоро бо истилоҳи «калимаҳои рехта» ёдовар шудаанд [5, с. 107]. Яке аз ҳамин гуна вожаҳои куҳану қиёфаи овозии худро қомилан тағйирдода *бофдум* аст, ки Рӯдакӣ онро, бино ба ҳисоби мо, дар се маврид истифода намудааст:

Буданат дар хок бошад *бофдум*,
Ҳамчунон, к-аз хок буд анбуданат. [13, с. 199; 14, с. 80]
Гарчи ҳар рӯз андаке бардорадаш.
***Бофдум* рӯзе ба поён орадаш.** [13, с. 384; 14, с. 103]
Макун хештан аз раҳи рост гум,
Ки худро ба дӯзах барӣ *бофдум*. [13, с. 384; 14, с. 118]

Дар ҳар се байти тазаккурёфта таҳиягари матни «Девон»-и Рӯдакӣ донишманди тоҷик Қодири Рустам онро ба гунаи *бофдум* зикр кардааст, вале дар таҳияи профессор Абдулманнони Насриддин дар ду маврид вожаи фавқ дар шакли *бофадум* ва дар ҳолати сеюм бар ивази *бофадум* калимаи *оқибат* ба назар мерасад:

Гарчи ҳар рӯз андаке бардорадаш.
***Бофадум* рӯзе ба поён орадаш.** [9, с. 316]
Макун хештан аз раҳи рост гум,
Ки худро ба дӯзах барӣ *бофадум*. [9, с. 346]
Буданат дар хок бошад, *оқибат*,
Ҳамчунон, к-аз хок буд анбуданат. [9, с. 281]

Ба ду ё зиёда шакл зикргардии унсури луғавии мазкур собиқаи тӯлонӣ дошта, муаллифони фарҳангомаҳои нахустасрҳои миёнаву даврони баъдӣ кӯшидаанд, ки қиёфаи аслии овоии вожаи мавриди таҳлилро ошкор намоянд. Чунончи, Асадии Тӯсӣ ва Шамси Фаҳрӣ вожаи тазаккурёфтара ба гунаи *бофдум* ба қор бурдаанд:

**Чӣ бояд кардан кунун бофдум,
Магар хона рӯбӣ чу рӯбах ба дум. [Асадӣ - 19, с. 338]
Бар асби гумон аз раҳи рост чум,
Қарорат ба дӯзах бувад бофдум (Асадӣ).
Гар кунад дорон даврон тарбият,
Кори даврон нек гардад бофдум (Шамси Фаҳрӣ) [8, ҷ. 1, 581].**

Лозим ба таъкид аст, ки байти дуҷоми Асадӣ ва мисраи дуҷоми байти Шамси Фаҳрӣ дар бархе аз луғатномаҳои куҳан бо дигаргунии алоҳида зикр шудаанд [8, ҷ. 1, с. 210-211].

Ба ин тарик, соҳибони баъзе луғатномаҳо ҳамчун шоҳид фақат як байти Асадиро ёдовар шудаанд (Чӣ бояд кардан кунун бофдум...) [19, с. 338], гурӯҳи дигар **як байти Рӯдакӣ (...Бофдум рӯзе ба поён орадаш)** -ро чун далел зикр кардаанд [6, ҷ. 2, с. 2596; 21, ҷ. 1, с. 206], иддаи дигар **як байти Асадӣ (...Қарорат ба дӯзах бувад бофдум)** ва **як байти Шамси Фаҳрӣ (...Кори даврон нек гардад бофдум)**-ро овардаанд [7, ҷ. 1, 581], дастаи сеюм байтҳои дар қавсайн ишорашудаи **Асадӣ (...Қарорат ба дӯзах бувад бофдум)** ва **Рӯдакӣ (...Ки худро ба дӯзах барӣ бофдум)**-ро ишора намудаанд [8, ҷ. 1, -210-211].

А. Деххудо бо тақя ба қайдҳои луғатнигорони куҳан **ду байт аз Рӯдакӣ (...Бофдум рӯзе ба поён орадаш; Буданат дар хок бошад бофдум...), як байт аз Манучехрӣ (Маҳкам кунад сарҳои хум то моҳи панҷум ё шашум, В-он гаҳ биёяд бофдум, в-он гаҳ биёрад ботия), як байт аз Асадӣ (...Қарорат ба дӯзах бувад бофдум)** ва монанди инро ба сифати далел зикр кардааст [6, ҷ. 3, с. 3640].

Лозим ба ёдоварист, ки муаллифони фарҳангномаҳои куҳану муосир зимни ташреҳи вожаи мавриди баҳс ҳафт шакли онро амсоли **бофдум** [22, ҷ. 1, с. 237; 7, ҷ. 1, 581; 19, с. 338; 4, ҷ. 1, 147; 20, с. 37; 18, ҷ. 1, с. 207; 17, с. 100], **бофдам** [бо «фо»-и мафкуф ва фатҳи «дол», оқибати кор бошад - 8, ҷ. 1, -210-211], **бофдум \ бофдам** [21, ҷ. 1, с. 206; 1, с. 70], **бофидам \ бофизам** [1, с. 70], **боқдум** [6, ҷ. 3, с. 3640, 3644; 17, с. 100], **афдум** [6, ҷ. 2, с. 2596], **офдум** [6, ҷ. 1, с. 120] зикр намудаанд.

Тавре ки мушоҳида мегардад, бархе танҳо як гунаи он, дигаре ду шакл ва сеюмӣ се мувозияшро ба қайд овардаанд. А. Деххудо дар «Луғатнома»-аш ба чуз шаклҳои **бофдум** ва **афдум** калимаи мавриди таҳлилро ба гунаи **офдум** зикр намуда, маънояшро «фарҷом, оқибат, ахир; пасин» ва «лақаби Ардавон-яке аз салотини ашконӣ» шарҳ медиҳад ва чун шоҳид ҷумлаеро аз «Мучмал-ут-таворих»-и мачхулмуаллиф қайд намуда (Ардавон буд бузургтари подшоҳони мулуки тавоиф, он ки «Афдум» хонандаш), баъдан ҳамон ду байти Рӯдакӣ, як байти Манучехрӣ ва як байти Асадиро меорад [6, ҷ. 1, с. 120].

Хусайни Инҷу дар натиҷаи муқоисаву муқобалаи шаклҳо кӯшиш ба харҷ додааст, ки гунаи асливу ҳақиқии ин вожаро нишон диҳад ва эътимоднок будани қавли Асадии Тӯсиरो дар мавриди **бофдум** будани нахустшакли он ишора кунад [8, ҷ. 1, -210-211].

Муаллифи «Фарҳанги Низом» порчаи зеро:

**З-ин харон бар он хӯрад к-ӯ доимо,
Дар думи эшон фитад чун пордум.
Гар кунад дорон даврон тарбият,
Кори даврон нек гардад бофдум**

чун шоҳид барои вожаи **бофдум** зикр карда фармудааст, ки «дар ашъори мазкур бояд харфи «дол»-и «пордум»-ро ба фатҳ бихонем (дар зарурати шеърӣ) ва ё «дол»-и «бофдум»-ро ба зам хонем, то кофия дуруст шавад. Ва аз ин қабил тағйироти ҳаракоти ҳуруф дар зарурати шеърӣ аз асотиза ба вуқӯъ расида...» [7, ҷ. 1, 581].

Бино ба таҳмини А. Деххудо, гунаи **боқдум** мусаҳхафи **бофдум** махсуб шуда [6, ҷ. 3, с. 3644], **бофдумро** Асадӣ истиҳроҷ кардааст [6, ҷ. 3, с. 3640].

Вокеан, **бокдум** бо айби котибони алохида дар натиҷаи сахван ба ҳарфи «фо» афзуда шудани як нуктаи дигар зухур намудааст.

Дар ташреҳи маънои **бофдум** ва гунаҳои он низ дар байни луғатнигорони даврони асримиёнагиву муосир нигоҳи ягона ба назар намерасад. Ин аст, ки гурӯҳе аз эшон ҳангоми шарҳи вожаи мавриди мулоҳиза онро бештар «охир, оқибат» [22, ҷ. 1, с. 237], «оқибат, анҷоми қор, охири қор; охир» [21, ҷ. 1, с. 206], «оқибат ва охири қор» [7, ҷ. 1, 581], «оқибати қор» [8, ҷ. 1, -210-211], «охир» [19, с. 338], «оқибат ва анҷом ва поёни қорҳо» [4, ҷ. 1, 147], «оқибати қор бошад аз ҳар шуглеву қоре» [20, с. 37] шарҳ дода, иддаи дигар «оқибати қорҳо; ва қори неқӯоқибат» [1, с. 70], «оқибати қор ва боланда ва нумӯкунанда ва қисме аз моҳии бузург» [17, с. 100] ва монанди инҳо эзоҳ додаанд.

А. Деххудо бо таъя ба ташреҳи дар бархе фарҳангномаҳои қухан тазаккурёфта **бофдумро** оқибат, анҷом, поёни қор («Бурҳони қотей»), оқибати қорҳо («Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»), оқибат бошад («Луғати фурс»), фарҷом («Шарафномаи Муняӣ») [6, ҷ. 3, с. 3640]; оқибати қор бошад аз ҳар шуглеву қоре («Тухфат-ул-аҳбоб») [6, ҷ. 3, с. 3644]; анҷом, фарҷом, оқибат [6, ҷ. 2, с. 2596]; фарҷом, оқибат, ахир; пасин лақаби Ардавон-яке аз салотини ашқонӣ [6, ҷ. 1, с. 120] маънидод кардааст.

Ба ин тарик, фарҳангнигорони асримиёнагӣ ба ташреҳи шаклу маъноҳои калимаи мавриди баҳс таваҷҷуҳ намуда, ба шарҳи решашиносии он майл накардаанд.

Дар робита ба таърихи зуҳури вожаи **бофдум** бояд афзуд, ки он то замони таълифи нахустин луғатномаҳои асримиёнагии то мо расида, чунон ки дар боло ишорааш рафт, наздик ба ду ҳазор сол дар гардиш қарор дошта, дар чунин муддати тӯлонӣ бо сабаби вуқуи гардиши кулӣ дар сохтори забон ва зерӣ таъсири ҳодисаҳои алоҳидаи овой ҳам аз лиҳози шакл, ҳам маъно таҳаввулоти муайянро пушти сар кардааст. Бо реша ё асоси вожаҳо махлут гардидани вандҳои шаклсозу калимасоз яке аз ҳамин гуна тағйирот ба шумор меояд. Маҳз зуҳури дигаргунӣ дар сохтори забон ва таъсири ҳодисаҳои алоҳидаи овой боиси аз байн рафтани собиқ **пешвандҳои исмсози ā-** (*ābustan / ābēstan / āpustan* < эронӣ *a-puvatanu* «тани дорой писар»; *āfrin* < *ā-fri-na*), **abi-** (*ayād* < эронӣ *abiyāta*), **adi-** (*ēvāz/ēvāc* «овоз» < эронӣ *adivācāh*), **fra-** (*framān* < эронӣ *framāna*; *frahang* < эронӣ *frahang*; *frazand* < эронӣ *fra-zant*), **pati-** (*patifrās / pādifrāh* < эронӣ *patifrāsa* аз *fras* «пурсидан»), **pari-** (*pērōz* < эронӣ *pariaujah*), **vi-** (*vināh* < эронӣ *vinās*, порсии қадим *vināva*; *gumān* < эронӣ *vimān*; *virēk / virēg* < эронӣ *viraik*), инчунин **пасвандҳои исмсози -ka** (*kōtak / kōdak* < эронӣ *kautaka*, авестой *kautaka-*; *nēzak / nēzag*, авестой *naēza* «тега, дам»), **-na** (*framān* < порсии қадим *framāna* < эронӣ *framāna*), **-ra** (*pus / puhr* < эронӣ *puhra-*, порсии қадим *puh'a*; *šahr* < эронӣ *xšadra*), **-tāt** (*drōt / drōd* «сихатӣ» < эронӣ *druvatāt* «сихатӣ, табобат»), **-man** (*razm* < эронӣ *razman* «интизоми чангӣ»), **пасвандҳои сифатсози -ka** (*hušk* < эронӣ *huš-ka*, порсии қадим *^huška-*; *vuzurg* < порсии қадим *vazraka-*) **-ra** (*dur* < эронӣ *dū-ra-*, порсии қадим *dūra*; *suxr* < эронӣ *suxra-*, порсии қадим *duxra-*; *narm* < эронӣ *nam-ra*; *nōk / nōg* < эронӣ *navaka*), **-vant** (*fargōx* < эронӣ *x^varnahvant*) ва **пасвандҳои сифати феълисози -ta** (*rāst* < эронӣ *rāsta-*, порсии қадим *rāsta-*; *šāt / šād* < эронӣ *šā-ta-* / *šyā-ta-*; порсии қадим *siyāta-*; *mast* < *masta*) шуда, бо асоси унсурҳои луғавӣ махлут гаштани онҳо ва дар даврони баъдӣ ҳамчун овозҳои муқаррарии таркиби вожаҳои рехта пойдормонияшон гардидааст [11, с. 52-54, 62-63].

Вожаи **бофдум** низ ба ҳодисаи ба калимаҳои фавқ руҳдода дучор шудааст. Танҳо тафовут ин аст, ки агар дар унсурҳои луғавии ташреҳшуда махлутгардии вандҳои калимасоз бо асоси вожа ба амал омада бошад, пас, дар воҳиди луғавии **бофдум** ё гунаҳои дигари он ихтилоти асоси калима бо пасванди шаклсоз ба вуқуъ омадааст. Азбаски сарнавишти **бофдум** бо ташаккули дараҷаҳои сифат дар ду даврони вучуди забони порсӣ:

аҳди Ҳахоманишӣ ва Сосонӣ марбут аст, ба таври иҷмолӣ баррасӣ шудани масъалаи зикргардидаро бамаврид меҳисобем.

Мусаллам аст, ки сифатҳо дорои се дараҷа: оддӣ, қиёсӣ ва олий ё ба истилоҳи забоншиносони эронӣ «мутлақ, санҷишӣ \ тафзилий \ бартар ва бартарин» [3, с. 179] буда, бо усули ба сифати оддӣ афзуда шудани пасвандҳои муайян гунаҳои қиёсиву олий ба вучуд меоянд.

Қиёсу муқобалаи таърихи сеҳазорсолаи зуҳури дараҷаҳои сифат нишон медиҳад, ки дар муддати чунин даврони тӯлонӣ дар усули ташаккули ду дараҷа: қиёсӣ ва олий тағйироти назаррас ба вучуд омад.

Дар ду забони эронии даврони куҳан: порсии бостон ва авастой ду навъи пасвандҳои дараҷасоз вучуд доштанд: 1. Онҳое, ки бевосита ба решаи калима дар шакли қавии он ҳамроҳ мешуданд: **-yah-** ва **-išta-**...; 2. Онҳое, ки ба асоси калима ҳамроҳ мешуданд: **-tara** ва **-tama**. Пасванди созандаи дараҷаи қиёсии **-tara** дар ҳар ду забон гунаи ягона дошта, пасванди дараҷаи олисоз дар авастой шакли **-tama-**, вале дар порсии бостон сурати **-tama-**ро дошт ва онҳо ба ҳар навъ сифат (ғолибан муштак) замима гардида, корбурдашон такрибан номаҳдуд будааст: авастой **hubao'idi** «хушбӯ», **hubao'iditara** «хушбӯтар», **fratarā** «фаротар», **apa-tara** дар таркиби калимаи мансуб ба зарфи **aptrm (apataram)** «дуртар», **hubao'iditama** «хушбӯтарин», **fratama** «фаротарин», **fra-tara** «якум, аввал», **fra-tama** «нахустин, олий».

Дар забони авастой инчунин барои сохтани дараҷаи қиёсии сифат ба миқдори хеле кам пасванди **-ara** ва барои сохтани дараҷаи олии сифат пасванди **-ama** истифода мегардид: **apara** «охирин», **apama** «аз ҳама охирин», **upara** «болоӣ», **upama** «аз ҳама болоӣ» **raivant** «рахшон», **raivastama** «рахшандатар» < **raivat-tama** «аз ҳама рахшон» [10, ҷ. 1, с. 105; 15, с. 51; 16, с. 166, 246].

Дар ҷараёни таҳаввули сохтори забони порсӣ аз давраи бостон ба миёна равиши ташаккули дараҷаи қиёсӣ тавассути пасванди **-yah** бар асари таҳаввулоти овой рӯ ба таназзул оварда, тадриҷан ҳамсадои **«h-»**-и таркиби он фурӯгузор шуд ва баъдан гурӯҳи овозҳои **«ya-»** ба садоноки дарози **«e»** бадал гардид ва дар натиҷа гунаҳои дараҷаҳои оддӣ ва қиёсии вожаҳо яқсон гашт, вале мафҳуми қиёсии онҳо аз байн нарафт ва «...бад-ин тартиб теъдоде аз сифот, ки дар форсии бостон бо пасванди **-yah** ташкили сифоти тафзилий (қиёсӣ-Ҳ.А.) медоданд, дар форсии миёна ва ҷадид арзиши муқоиса ва тафзилро дар қолаби сифоти мутлақ дӯшодӯши маънии васфӣи содда ҳифз кардаанд» [3, с. 180]. Чунончи, дар осори классикони форсу тоҷик вожаи **бех** ба маънии «бех ва бехтар» ба қор меравад, зеро он ҳам бозмондаи дараҷаи оддии сифати бостонӣ (**vahu-**) ва ҳам гунаи таҳаввулфтаи сифати муқоисавии **vahyah** махсуб мегардид. Калимаҳои назари **кам, беш, пеш, мех, кех**...ва монанди инҳо, ки дараҷаи қиёсияшон дар давраи бостон бо усули замимаи пасванди **-yah** ба вучуд меомаданд, сарфи назар аз ҳазф шудани пасванди **-yah** аз таркибашон ҳанӯз мафҳуми муқоисаро дар батн доштанд. Чунин вижагии ин навъи аносири луғавиро ҳангоми ҳамнишинии онҳо дар занҷири гуфтор ё, ба иборати дигар, бофти ҷумла метавон дарк намуд. Чунончи, дар ҷумлаҳои зерин вожаҳои **кам, беш** ва **пеш** дар баёни маъноӣ **«камтар»**, **«бештар»**, ва **«пештар»** омадаанд: Шумо **кам** аз дигарон нестед. **Беш** аз гуфтаатон чизе афзуда наметавонам. **Пеш** аз инҳо ду нафар рафта буданд.

Баръакси **-yah** дар даврони миёна ва нави инкишофи забони порсӣ ҳамвазифаи он, яъне **-tara** дар шакли **-tar** ҳамчун унсури дараҷаи қиёсисоз ривочи комил пайдо карда, дар бунёди гунаи қиёсии аносири луғавие чун **dānāgtar** ва **vazurgtar** истифода гардид.

Ҳамин гуна сарнавиштро пасвандҳои созандаи дараҷаи олии бостон: **-išta** ва **-tama** пушти сар карданд, яъне **-išta** ҳанӯз дар порсии миёна тавони сохтани дараҷаи олии сифатро аз даст дод ва чанд адад сифати дар таркиби худ **-išta-**ро дошта (амсоли **vahišta** «бехтарин», **mađišta** «қалонтарин») ҳамчун вожаҳои субстантиватсиягардида (мисли **биҳишт**, **болист**, **меҳист** ва

амсоли инҳо) бо махфуз доштани чузъи **-išt \ -ist** дар дохилашон мавриди истифода қарор гирифтанд. Вале пасванди дараҷаи олисози **tama-**, ки дар аҳди бостон дар бунёди дараҷаи олии сифат нақши шоиста дошт [*ama-*ças*-tama аз *ama-*çat*-tama < дараҷаи олии сифат аз *ama-*çant*-«нирӯмандтарин, боқувваттарин» > авастоии дерин *amaçastəma*; *ugra-tama- < аз *ugra «боқувват»; авастоии дерин *uyrō.təma-*, **fra-tama** «пештарин» -3, с. 180; 12, қ. 1, с. 152, 260] дар забони порсии миёна бо ихтисори садоноки охираш ва табдили садоноки **а**-и байн ба **u** ба гунаи **-tum** дар ҳамон вазифаи куҳанаш гардиш пайдо кард. Чунончи, аз вожаҳои **dānāg** ва **vazurg** бо роҳи замимаи пасванди **-tum** гунаи дараҷаи олияшон **vazurgtum**, **dānāgtum** зухур намуданд.

Дар чунин вазифа гардиш доштани **-tum** дер давом накард ва зимни таҳаввули забон аз даврони миёна ба нав он аз истифода хорич шуда, ҳамчун овози муқаррарии таркиби иддае аз вожаҳо пайдор монд ва бар ивазаш шеваи навини ташаккули дараҷаи олӣ бо ёрии пасванди **-ин** зухур намуд: **беҳин**, **меҳин**, **навин**, **камин**. Доир ба усули нави бунёди дараҷаи олӣ тавассути замимаи пасванди **-ин** забоншиносии эронӣ М. Боқирӣ овардааст, ки «зоҳиран, аломати сифати олӣ (бо **-ин**-Х.А.) дар форсии ҷадид як сифаи навин аст ва собиқаи онро бояд дар давраи таҳаввули форсии дарӣ чувстчу кард, на дар забонҳои бостонӣ ва миёна» [3, с. 182].

Чунон ки дар боло ишора гардид, дар ҷараёни гузариши забони порсӣ аз даврони бостон ба миёна дар радифи вожаҳое, ки дар асл дорои асос ва вандҳои калимасоз буданду баъдан ҳар ду ба якдигар махлут гардиданд, онҳое низ гардиш доштанд, ки дар ибтидо аз асос ва пасвандҳои шаклсоз созмон ёфта буданд. Чунин сифатҳо низ дар порсии миёна дучори таҳаввул гардида, ба ҳайси аносири соддаи забон гардиш пайдо карданд. Намунаи чунин вожаҳо **зишт** (авестой *zoīzd-* ва *-išta*), **дуруст** (эронӣ *druv-* ва *-išta* аз *druva*, порсии бостон *duruva* «устувор») ва ғайраҳо мебошанд [11, с. 63].

Қайду ишораҳои фавқ касро ба чунин андеша водор месозад, ки **бофдум** низ дар даврони бостони вучуди забони порсӣ аз чузъҳои ***apa-** «дур, чудо» ва пасванди созандаи дараҷаи олии **-tama** созмон ёфта, дар маҷмуъ маънояш «охирин, ниҳой» аст. Муҳаққиқи эронӣ М. Ҳасандӯст низ ***apa-tama**-ро аз лиҳози маъно бо **fra-tama** «пештарин, аввалин», муқобил гузошта, киёс карда шудани вожаи нахустро бо **'bdwm (abdom)** «афдум», **'bdwmyu**, **'bdwmyh (abdomih)** «поён, охир, интиҳо», **'bdwmyñ (abdomēñ)** «охирин, ниҳой»-и порсии миёнаи турфонӣ пешниҳод кардааст ва бо таъя ба андешаи Нюберг афзудааст, ки сарчашмаи вожаи дар забони оромӣ гардишдоштаи **'app'tom** калимаи забони эронии бостон ***apa-tama** махсуб меёбад [23, қ.1, с. 233].

Аз баррасии фавқ метавон ба бардоште расид, ки шакли **афдум** ба гунаи ибтидоии вожаи мавриди назар наздик буда, гунаҳое чун **бофдум** дар натиҷаи табдили конунии ҳамсадои «п» ба «ф» зухур намудааст. Чунин табдили овоиро метавон дар вожаҳое назирӣ **арад'aud'a > apasōs > afsūs, hapta > haft, skapta- > skaft > šigifts** ва ғайраҳо дучор омад. А. Деххудо низ таъкид кардааст, ки **бофдум** гунаи баъдан ҳосилшуда аз таркиби **ба афдум** ба шумор меравад [6, қ. 3, с. 3640].

Ба ин тариқ, аз байни гунаҳои мухталифи калимаи мавриди баҳс амсоли **афдум**, **бофдум**, **бофдам**, **бофидам**, **бофизам**, **бокдум**, **офдум** шакли нахуст ба асли бостонии он **apatama** наздик буда, қаринаҳои дигар дар натиҷаи ба он замима гардидани бархе вожаҳои ёвар (мисли пешоянди **ба**), ё бо сабаби иштибоҳи котибон (монанди **бокдум**), ё ки бар ивази садоноки «а» мавриди истифода қарор гирифтани «о» (чун **офдум**) зухур намудаанд.

Вожаи «**бофдум**»-и дар ашъори бозмондаи Рӯдакӣ ва иддае аз адибони баъдӣ гардишдошта на танҳо роҳи пурпечутоби таҳаввули овоиро паси сар кардааст, балки аз лиҳози мансубияташ ба ҳиссаи нутқ низ ба дигаргунии ҷиддӣ дучор гардида, аз лиҳози доираи истеъмол маҳлуд будааст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Балёнӣ, Т.А. Сурмаи Сулаймонӣ. Фароҳамоварандаи матн, муаллиф пешгуфтор, ҳавошӣ, тавзеҳот, феҳрист ва мақола Ф. Ғиёсова. –Хучанд: Нури маърифат, 2006. -484с.
2. Богбидӣ, Ҳ. Р. Таърихи забонҳои эронӣ. Техрон: Маркази Доират-ул-маорифи бузурги исломӣ. 1388. -239с.
3. Боқирӣ, М. Таърихи забони форсӣ (виروшии ҷадид). Чопи даҳум. –Техрон, 1384. -212с.
4. Бурҳон, М. Бурҳони қотеъ . Ҷилди 1. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров. –Душанбе, Адиб, 1993. -416с.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. –Душанбе: Дониш, 1985. -355с.
6. Деҳхудо А. Лугатнома. Чопи аввал аз давраи ҷадид. Ҷилдҳои 1, 2, 3. -Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1372. -4616с.
7. Дошюлислом М. Фарҳанги Низом. Ҷилди аввал. Техрон, 1362. -807с.
8. Инҷу, Ҳ. Фарҳанги Чаҳонگیرӣ. Ҷилди аввал. Маишад, 1351. -1335с.
9. Насруддин А. Рӯдакӣ (нусхашиносӣ ва нақду баррасии ашғори бозмонда). –Хучанд: Нашириёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил. 1999. -392.
10. Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Т.1. - Москва: Наука, 1975. - 239 с.
11. Расторгуева В. С., Молчанова Е. К. Среднеперсидский язык // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. –Москва: Наука, 1981. –С. 6-146.
12. Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. –Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. - 326 с.
13. Рӯдакӣ, А. Рӯдакӣ. Девон. Таҳия, тасҳеҳ ва сарсухану ҳавошии Қодири Рустам. – Олмотӣ: Атамуро, 2007. - 254 с.
14. Рӯдакӣ, А. Девони Рӯдакӣ. Таҳия, тасҳеҳ ва сарсухану ҳавошии Қодири Рустам. – Душанбе: Бухоро, 2015. 334с.
15. СаймиДДинов Д. Форсии бостон (овошиносӣ, грамматика, овонавишт, катибаҳои меҳӣ ва вожанома). Душанбе, 2007. -190с.
16. Соколов С. Н. Древнеперсидский язык // Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. –Москва: Наука, 1979. –С. 234-271.
17. Тавсиронӣ М. Фарҳанги Чаъфарӣ (қарни 11-уми ҳиҷрӣ). Ба тасҳеҳу таҳияи ва таълиқи Саиди Ҳамидиён. –Техрон: чопу интишороти Донишгоҳи Техрон, 1362. -622с.
18. Татавӣ, А. Фарҳанги Рашидӣ. Ҷилди 1. Ба замимаи муарработи Рашидӣ. Ба таҳқиқ ва тасҳеҳи Муҳаммад Аббос. Аз интишороти китобфурушии бороши –Техрон- Шоҳобод. -821с.
19. Тӯсӣ, А. Лугати фурс. Муқаддима, таҳия, таълиқот, хошия ва феҳристи Н. Ғиёсов. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. -491с.
20. Ўбаҳӣ, Ҳофиз. Тӯҳфат-ул-аҳбоб (дар муқоиса бо «Лугати фурс» ва фарҳангҳои дигар). Ҳозирқунандаи нашр ва муаллифи муқаддима, тавзеҳот, илова ва феҳристҳои номзади илми филология Ҳофиз Рауфзода. –Душанбе: Ирфон, 1992. - 288 с.
21. Фарҳанги забони тоҷикӣ / Т. Зеҳнӣ, В. А Капранов, И. А. Ализода, С. Ҷ. Арзуманов, Ҳ. Р. Рауфов, Ҳ. Муҳсинзода, Ҳ. Азизӣ-Мешкин, В. Маҳмудов, А. Сангинов, А. Воҳидов. – М.: Советская энциклопедия, 1969. Ҷилди 1, -951с.
22. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. –Душанбе, 2008. -949с.
23. Ҳасандӯст, М. Фарҳанги решашиносии забони форсӣ. Ҷилди аввал. –Техрон: Нашири осор. 1393. -585с.

REFERENCES:

1. Balyoni, T.A. Surmai Sulaymoni. *The author of the text, foreword, notes, explanations, catalog and article of F. Giosova*. - Khujand: Light of Enlightenment, 2006. - 484 p.
2. Boghbidi, H. R. *The history of Iranian languages*. - Tehran: Center of Great Islamic Encyclopedia. 1388. - 239 p.
3. Baqiri, M. *The history of the Persian language (new edition). The 10th edition*. - Tehran, 1384. - 212 p.
4. Burhon, M. *Burhoni Qote'*. V.1. *Preparation of the text with foreword, appendices, explanations and list: A. Nurov*. - Dushanbe: Man-of-Letters, 1993. - 416 p.
5. *Grammar of modern Tajik literary language*. V.1. - Dushanbe: Knowledge, 1985. - 355p.
6. Dekhudo A. *Dictionary. The 1st edition from the new era*. V.1, 2, 3. - Tehran: Tehran University publishing-house, 1372. - 4616p.
7. Doiyulislam M. *Nizam's dictionary. The 1st volume*. - Tehran, 1362. - 807 p.
8. Inju, H. *Jahangiri's dictionary. The 1st volume*. - Mashhad, 1351. - 1335p.
9. Nasruddin A. *Rudaki (copy writing and review of remaining poems)*. - Khujand: Rahim Jalil state publishing-house. 1999. - 392 p.
10. Rastorgueva V.S., Edelman D.I. *Experience of historical-typological study of Iranian languages*. V.1. - M.: Science, 1975. - 239 p.
11. Rastorgueva V.S., Molchanova E.K. *Middle Persian languages || Grounds of Iranian linguistic studies. Middle Persian language*. - M.: Science, 1981. - P. 6-146.
12. Rastorgueva V.S., Edelman D.I. *Etymological dictionary of Iranian languages*. V.1. - M.: Oriental literature, 2000. - 326 p.
13. Rudaki, A. *Rudaki. Devon*. Prepared, edited and foreword by Qodir Rustam. - Almaty: Atamura, 2007. - 254 p.
14. Rudaki, A. *Devon of Rudaki*. Prepared, edited and foreworded by Qodir Rustam. - Dushanbe: Bukhara, 2015. - 334p.
15. Saymiddinov D. *Ancient Persian (phonology, grammar, orthography, cuneiform inscriptions and vocabulary)*. - Dushanbe, 2007. - 190 p.
16. Sokolov S. N. *Ancient Persian languages || Grounds of Iranian linguistic studies. Ancient Iranian language*. - M.: Science, 1979. - P. 234-271.
17. Tavsirkony M. *Ja'fari dictionary (11th century (hijra). Edited and edited by Said Hamidian*. - Tehran: Tehran University publishing-house, 1362. - 622 p.
18. Tatavi, A. *Rashidi's dictionary. V.1. Addendum to Rashidi's creation. Researched and edited by Muhammad Abbas. From the publication of the bookstore in Tehran-Shahabad*. - 821 p.
19. Tusi, A. *Lughati furs. Introduced, prepared, explained, described and listed by N. Ghiyasov*. - Khujand: Light of Enlightenment, 2015. - 491 p.
20. Ubahi, Hofiz. *Tuhfat-ul-ahbab (compared to "Furs Dictionary" and other dictionaries). The author of the introduction, explanations, additions and catalogs: Hofiz Raufzoda*. - Dushanbe: Cognition, 1992. -288 p.
21. *Dictionary of Tajik language / T. Zehni, V.A. Kapranov, I.A. Alizoda, S.J. Arzumanov, H.R. Raufov, H. Muhsinzoda, H. Azizi-Meshkin, V. Mahmudov, A. Sanginov, A. Vohidov*. - M.: Soviet encyclopedia, 1969. V.1, - 951 p.
22. *Interpretation dictionary of Tajik language*. V.1. Edited by S.Nazarzoda, A.Sanginov, S.Karimov, M.H. Sultan. - Dushanbe, 2008. - 949 p.
23. Hasandust, M. *Dictionary of etymology of Persian words*. V.1. - Tehran: Nashri osor. 1393. - 585 p.